بسم الله الرحمن الرحیم

علّیت زمانی-مکانی و امتداد مکانی رحمت؛ چارچوبی روایی برای تبیین نسبت وقوف در عرفات و فضیلت روز عرفه

۱. محمدمهدی مسعودی

نویسنده مسئول، استادیار گروه معارف اسلامی، واحد اقلید، دانشگاه آزاد اسلامی، اقلید، ایران. رایانامه: mm.masoudi57@iau.ac.ir

Department of Islamic Teachings, Egh. C., Islamic Azad University, Eghlid, Iran. Email: mm.masoudi57@iau.ac.ir

۲. محمد امامی

دانشیار، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران. رایانامه: dr.imami@razavi.ac.ir

Muhammad Imami, Associate professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran. Email: dr.imami@razavi.ac.ir

نسخه پیش از انتشار ناموراثنا

چکیده

روز عرفه از برجسته‌ترین مناسبت‌های عبادی در اسلام است که در منابع روایی شیعه و اهل سنت، فضائل فراوانی برای آن گزارش شده است. با این حال، درباره منشأ این فضیلت سه مؤلفه قابل شناسایی است: زمان (روز نهم ذی‌الحجه)، مکان (صحرای عرفات) و کنش عبادی (وقوف حاجیان). پرسش اصلی آن است که فضیلت روز عرفه برخاسته از کدام‌یک از این سه مؤلفه است: آیا شرافتی ذاتی برای زمان است، یا ناشی از تقدس مکان، یا در پیوند علّی با کنش عبادی وقوف شکل می‌گیرد؟ مسئله اصلی پژوهش، تبیین نسبت میان اجتماع عرفات و فضیلت روز عرفه و بررسی این پرسش است که آیا فضیلت عرفه ویژگی مستقل زمان است یا ریشه در رخداد عبادی وقوف در عرفات دارد. این پژوهش با روش کیفی متن‌محور و با بهره‌گیری از تحلیل مضمون تطبیقی، روایات منتخب فریقین را بر اساس سه معیار اعتبار منبع، صراحت دلالی و قابلیت مقایسه بررسی کرده است. در فرایند تحلیل، گونه‌های دلالی روایات استخراج و با استفاده از قواعد پذیرفته‌شده اصول فقه، به‌ویژه قاعده حمل مطلق بر مقید، نسبت میان آن‌ها تبیین شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که روایات مرتبط با روز عرفه در سه گونه دلالی قابل طبقه‌بندی هستند: روایات ناظر به فضیلت زمانی مطلق، روایات دال بر علیت مکانی، و روایات حاکی از علیت زمانی-مکانی همراه با امتداد مکانی رحمت. تحلیل تطبیقی این گونه‌ها نشان می‌دهد که روایات مطلق، اصل فضیلت روز عرفه را بیان می‌کنند، اما روایات علّی، منشأ این فضیلت را حضور حاجیان در عرفات و نزول رحمت الهی بر اهل موقف معرفی می‌کنند. بر این اساس، مقاله با صورت‌بندی الگوی «علیت

زمانی-مکانی و امتداد مکانی رحمت» تبیین می‌کند که فضیلت روز عرفه، پیش از آنکه ویژگی مستقل زمان باشد، برخاسته از رخداد عبادی وقوف در عرفات است و آثار این رحمت در قالب امتداد مکانی، سایر مؤمنان را نیز دربرمی‌گیرد. این چارچوب تفسیری، ضمن ایجاد جمع عرفی میان روایات مطلق و علّی، تبیین منسجم‌تری از منشأ فضیلت روز عرفه و نسبت آن با اجتماع عرفات ارائه می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: روز عرفه، وقوف عرفات، فضیلت زمانی، علیت زمانی- مکانی، امتداد مکانی رحمت، تحلیل روایی.

مقدمه

اجتماع حجاج در صحرای عرفات و وقوف در آن، به عنوان رکنی از ارکان حج، رخدادی محوری در مناسک عبادی اسلام است که بدون تحقق آن، حج معتبر تلقی نمی‌شود(امام خمینی، ۱۳۶۸ش، ج۱، ص ۴۲۰). در پیوند با این رخداد مکانی، روز نهم ذی‌الحجه (روز عرفه) از جایگاهی ویژه در تقویم عبادی مسلمانان برخوردار شده است و در منابع روایی شیعه و اهل سنت، فضائل فراوانی برای آن گزارش شده است. از پیامبر اکرم(ص) منقول است که فرمود: ما رُؤِی الشَّیْطانُ یَوْماً، هُوَ فیهِ أَصْغَرُ وَلا أَدْحَرُ وَلا أَحْقَرُ وَلا أَغْیَظُ، مِنْهُ فی یَوْمِ عَرَفَةَ. وَما ذلِکَ إِلاَّ لِما رَأی مِنْ تَنَزُّلِ الرَّحْمَةِ، وَتَجاوُزِ اللهِ عَنِ الذُّنُوبِ الْعِظامِ، إِلاَّ ما أُرِی یَوْمَ بَدْرٍ(مالک بن انس، ۱۴۰۶ق، ج۱، ص۴۲۲)؛ شیطان در هیچ روزی به اندازه روز عرفه، خردتر و رانده‌تر و حقیرتر و خشمگین‌تر دیده نشده است و این جز به خاطر آنچه از فرود آمدن رحمت و چشم‌پوشی خداوند از گناهان بزرگ می‌بیند، نیست؛ مگر آنچه در روز بدر دید.

در همین روز، وقوف در صحرای عرفات به عنوان یکی از ارکان حج تحقق می‌یابد؛ به گونه‌ای که در فقه اسلامی، اعتبار حج بدون وقوف در عرفات پذیرفته نیست. هم‌زمانی سه مؤلفه ـ زمان (روز عرفه)، مکان (عرفات)، و کنش عبادی (وقوف حاجیان) ـ این پرسش را پدید می‌آورد که فضیلت روز عرفه، برخاسته از کدام‌یک از این سه ضلع است و نسبت میان آن‌ها چگونه تبیین می‌شود.

با وجود جایگاه ممتاز روز عرفه در متون روایی، منشأ فضیلت این روز کمتر به صورت مستقل و نظام‌مند بررسی شده است. از یک سو، گروهی از روایات، فضیلت عرفه را بدون اشاره به منشأ آن بیان می‌کنند و بر اعمالی همچون دعا، روزه و استغفار در این روز تأکید دارند؛ از سوی دیگر، دسته‌ای از روایات، نزول رحمت الهی و آمرزش بندگان را به حضور حاجیان در عرفات و «اهل الموقف» پیوند می‌دهند. نسبت میان این دو دسته روایت و چگونگی جمع دلالی میان آن‌ها، مسئله‌ای است که تاکنون کمتر در قالب یک چارچوب تحلیلی منسجم بررسی شده است.

نسخه تشریحی

بر این اساس، مسئله اصلی پژوهش حاضر آن است که آیا فضیلت روز عرفه، شرافتی مستقل و ذاتی برای این روز به شمار می‌رود؟ فضیلتی ذاتی برای صحرای عرفات است؟ یا آنکه منشأ آن در رخداد عبادیِ وقوف در عرفات قرار دارد و آثار آن به سایر مؤمنان نیز امتداد می‌یابد؟. پژوهش حاضر می‌کوشد با تحلیل تطبیقی روایات شیعه و اهل سنت و بهره‌گیری از قواعد پذیرفته‌شده اصول فقه در تحلیل نسبت میان روایات، چارچوبی مفهومی برای تبیین رابطه میان اجتماع عرفات و فضیلت روز عرفه ارائه کند.

در راستای تحقق این هدف، پژوهش به چهار پرسش اصلی پاسخ می‌دهد: نخست، آیا در روایات معتبر، فضیلت روز عرفه به صورت فضیلتی مستقل برای زمان مطرح شده است یا با وقوف در عرفات رابطه‌ای علّی دارد؟ دوم، تحلیل تطبیقی روایات شیعه و اهل سنت چه الگویی از نسبت میان عرفات و فضیلت روز عرفه ارائه می‌دهد؟ سوم، آیا بر پایه این روایات می‌توان مدل «علیت مکانی و امتداد مکانی رحمت» را صورت‌بندی و تبیین کرد؟ و چهارم، این چارچوب چه ظرفیتی برای تبیین مفهومی برخی مباحث فقهی معاصر، از جمله مسئله اختلاف افق، دارد؟ بدیهی است که پژوهش حاضر در مقام ارائه استنباط فقهی یا داوری نهایی درباره این مسئله نیست، بلکه صرفاً ظرفیت تبیینی چارچوب پیشنهادی را در این حوزه بررسی می‌کند.

۱. پیشینه پژوهش

پیشینه پژوهش درباره روز عرفه و وقوف در عرفات را می‌توان در سه دسته اصلی طبقه‌بندی کرد: آثار عبادی ـ روایی، متون فقهی مناسک حج و پژوهش‌های معاصر درباره اختلاف افق و تقویم عبادی. هر یک از این سه حوزه، با وجود ارائه دستاوردهای ارزشمند، در تبیین منشأ فضیلت روز عرفه و نسبت آن با اجتماع عرفات با کاستی‌هایی مواجه‌اند.

نخستین دسته، آثار عبادی ـ روایی کلاسیک است. در منابع شیعی، مصباح المتهجد (طوسی، ۱۴۱۱ق، ص۲۶۹) و إقبال الأعمال (ابن‌طاووس، ۲۰۰۱، ج۱، ص۳۳۶) از مهم‌ترین آثاری به شمار می‌روند که مجموعه گسترده‌ای از دعاها، اذکار و روایات مربوط به فضیلت روز عرفه را گردآوری کرده‌اند. با وجود اهمیت این منابع در تبیین فضائل عبادی روز عرفه، رویکرد غالب آنها توصیفی ـ تجویزی است؛ بدین معنا که یا به بیان فضیلت این روز می‌پردازند یا اعمالی همچون دعا، استغفار و روزه را توصیه می‌کنند، بی‌آنکه به تحلیل رابطه علّی میان زمان و مکان یا تبیین منشأ فضیلت روز عرفه بپردازند. ازاین‌رو، پرسش بنیادین درباره «چرایی» فضیلت عرفه و منشأ این شرافت، در این آثار بی‌پاسخ باقی مانده است.

دسته دوم، متون فقهی مناسک حج را دربر می‌گیرد. در فقه شیعه و اهل سنت، وقوف در عرفات یکی از ارکان حج محسوب شده و بطلان حج در صورت ترک آن، مورد اتفاق فقها دانسته شده است (هاشمی شاهرودی، ۱۳۹۱ش، ج۷،

نسخه پیش از انتشار اولیه

ص۱۵۷). تمرکز اصلی این آثار بر تبیین احکام تکلیفی و وضعی وقوف، از جمله زمان آغاز و پایان وقوف و احکام مربوط به ترک عمدی یا سهوی آن است و کمتر به پیامدهای فراتر از مناسک، به‌ویژه تأثیر وقوف عرفات بر هویت زمانی روز عرفه، پرداخته‌اند.

سومین دسته، پژوهش‌های معاصر است که بخشی درباره اختلاف افق و وحدت تقویم عبادی است. یوسف قرضاوی در فقه الصیام(قرضاوی، ۲۰۱۰، ص۱۲۵-۱۱۲) با رویکردی مقاصدی، امکان وحدت رؤیت هلال و هماهنگی مناسبت‌های عبادی را بررسی کرده و به‌طور مشخص بر تبعیت روز عرفه از تقویم مکه تأکید کرده است. محمد هاشم کمالی نیز در قانون شریعت (Kamali, 2015, pp. 89-95) ابعاد مقاصدی وحدت تقویم عبادی را مورد بحث قرار داده است. با این حال، محور اصلی این پژوهش‌ها بر مبانی رؤیت هلال، مصالح امت اسلامی و امکان‌های اجرایی استوار است و مسئله روز عرفه غالباً در چارچوب قواعد عمومی تقویم قمری تحلیل می‌شود. در نتیجه، پیوند اختصاصی روز عرفه با واقعه وقوف در عرفات، به‌عنوان رخدادی مکانی و منحصربه‌فرد، کمتر مورد توجه مستقل قرار گرفته است. ازاین‌رو، همچنان این پرسش اساسی بی‌پاسخ مانده است که آیا تبعیت از تقویم مکه صرفاً بر مبنای قواعد رؤیت هلال قابل توجیه است، یا آنکه خود نصوص دینی، روز عرفه را ذاتاً وابسته به واقعه عرفات معرفی می‌کنند.

در میان پژوهشهای معاصر آثار منتشرشده از سوی نهادهای تخصصی حج و زیارت نیز شایسته‌ی توجه است(میقات حج: http://miqat.hajj.ir، راهنمای نویسندگان). بررسی محتوای مقالات منتشرشده در این فصلنامه نشان می‌دهد که رویکرد غالب، عرفانی-تربیتی است. افزون بر این، در دیگر مجلات نیز آثاری با رویکرد تربیتی-تحلیلی منتشر شده است. برای نمونه، عترت‌دوست در مقاله‌ای با عنوان «رابطه ساختاری و محتوایی دعای عرفه» به تحلیل محتوای دعای عرفه منسوب به امام حسین (ع) و دعای عرفه صحیفه سجادیه پرداخته و محورهای اصلی این دو دعا را «خداشناسی، انسان‌شناسی و راهنماشناسی» معرفی کرده است (عترت‌دوست، ۱۴۰۲ش). در پژوهشی دیگر، اخوان‌مقدم و حبیب‌پور با تحلیل محتوای دعای عرفه منسوب به امام حسین (ع) به این نتیجه رسیده‌اند که مهم‌ترین محور مطرح‌شده در این دعا، خداشناسی است (اخوان‌مقدم و حبیب‌پور، ۱۳۹۶ش).

نیز، مقاله‌ای با عنوان «فرصت آفرینی حج در اندیشه امام خمینی و مقام معظم رهبری» به تحلیل سرزمین مقدس عرفات به عنوان یکی از نمادهای پیچیده حج پرداخته و کارکردهای معرفتی آن را برجسته ساخته است (حسینی، ۱۳۹۸ش). این مقاله با رویکرد ارتباطی به تحلیل معنایی عرفات پرداخته اند (همان). آثار یاد شده یا بر دعای عرفه و مضامین تربیتی آن متمرکزند (عترت‌دوست، ۱۴۰۲ش؛ اخوان‌مقدم و حبیب‌پور، ۱۳۹۶ش)، یا به اسرار عرفانی عرفات پرداخته‌اند (محمودزاده،

نسخه پیش از انتشار آثار در آشنا

۱۳۸٦ش)، یا «کارکردهای معرفتی» آن را برجسته ساخته‌اند (حسینی، ۱۳۹۸ش). با این حال، بررسی این آثار نشان می‌دهد که خلأ تحلیلی درباره‌ی نسبت علّی میان اجتماع عرفات و فضیلت زمانی روز عرفه در آنها همچنان محسوس است.

۲. روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش از نوع کیفیِ متن‌محور و مبتنی بر رویکرد تحلیل مضمون تطبیقی است. هدف آن، صرفاً توصیف یا گردآوری روایات مربوط به روز عرفه نیست، بلکه استخراج الگوهای دلالی مشترک و متمایز در منابع روایی شیعه و اهل سنت و صورت‌بندی آن‌ها در قالب یک چارچوب مفهومی است. بر این اساس، تحلیل روایات در دو مرحله انجام شده است: در مرحله نخست، مضامین مشترک و گونه‌های دلالی روایات استخراج و طبقه‌بندی شده و در مرحله دوم، نسبت میان این گونه‌های دلالی با بهره‌گیری از قواعد اصولی تحلیل و در قالب چارچوب مفهومی پژوهش تبیین شده است.

۲-۱. معیارهای انتخاب روایات

روایات مورد بررسی بر اساس سه معیار اصلی انتخاب شده‌اند: اعتبار منبع، صراحت دلالی و قابلیت مقایسه میان دو مذهب. از حیث اعتبار منبع، در سنت شیعی، کتب اربعه به همراه بحارالانوار مبنای انتخاب روایات قرار گرفته‌اند و در سنت اهل سنت، صحاح سته به عنوان منابع اصلی بررسی شده‌اند. از نظر صراحت دلالی، تنها روایاتی انتخاب شده‌اند که دست‌کم یکی از مضامین «فضیلت روز عرفه»، «اهل الموقف»، «مباهات الهی» یا «مشارکت غیرحاجیان» را دربرداشته باشند. از نظر قابلیت مقایسه نیز، تأکید بر روایاتی بوده است که در هر دو سنت اسلامی، مشابه یا قابل تطبیق باشند تا امکان تحلیل تطبیقی دلالت‌های آن‌ها فراهم شود.

۲-۲. معیار ارزیابی اعتبار روایات

به منظور پرهیز از خلط میان روایات از حیث اعتبار، روایات بر اساس مبانی رایج رجالی در هر دو مذهب، در سه سطح دسته‌بندی شده‌اند.

درجه الف شامل روایاتی است که در سنت شیعه در کتب اربعه با سند معتبر نقل شده‌اند و در سنت اهل سنت نیز در صحیح بخاری و صحیح مسلم آمده‌اند. این دسته، مبنای اصلی استدلال‌های پژوهش را تشکیل می‌دهند.

نسخه پیش از انتشار آثار پذیرفته شده

درجه ب (متوسط) در منابع شیعه شامل روایات بحارالانوار با سند کامل اما مشتمل بر برخی راویان محل بحث است و در منابع اهل سنت، روایات سنن ترمذی با درجه «حسن غریب» را دربرمی‌گیرد. این روایات در مقام تأیید و استشهاد، با رعایت احتیاط، مورد استفاده قرار گرفته‌اند.

درجه ج (استشهادی) در منابع شیعه شامل روایات فاقد سند در مصباح المتهجد و إقبال الأعمال و در منابع اهل سنت شامل روایات مرسل یا دارای راوی ضعیف است. از این دسته صرفاً برای تکمیل فضای دلالی و فهم بستر صدور روایات استفاده شده و مبنای استدلال مستقل قرار نگرفته‌اند.

۲-۳. مبنای تحلیل دلالی روایات

در تحلیل نسبت میان روایات، از قواعد پذیرفته‌شده اصول فقه بهره گرفته شده است. بدین ترتیب، هرگاه روایتی فضیلت روز عرفه را به صورت مطلق و بدون ذکر منشأ آن بیان کرده و روایت دیگری همان فضیلت را به سبب خاص، یعنی وقوف در عرفات، مقید ساخته باشد، با توجه به وحدت موضوع و حکم، بر اساس قاعده اصولی «حمل مطلق بر مقید»، روایت مقید، مفسّر و مبیّن روایت مطلق تلقی شده است. بر این اساس، اطلاق روایات فضیلت روز عرفه در پرتو روایات علّی تفسیر می‌شود (برای آگاهی از این قاعده، نک: صدر، ۱۴۲۰ق، ج۲، ص۳۱۵؛ شوکانی، ۱۴۱۹ق، ج۳، ص۲۲۱).

۲-۴. تعاریف مفاهیم کلیدی

به منظور جلوگیری از ابهام مفهومی در تحلیل‌ها، اصطلاحات اصلی پژوهش به شرح زیر تعریف می‌شوند:

فضیلت زمانی مطلق: برتری شرعی یک زمان، بدون تصریح به منشأ مکانی، اجتماعی یا عبادی آن؛ مانند روایاتی که صرفاً بر فضیلت دعا یا روزه در روز عرفه تأکید می‌کنند، بی‌آنکه علت این فضیلت را بیان نمایند.

علیت زمانی-مکانی: رابطه‌ای که بر اساس آن، فضیلت یا رحمت ویژه الهی در نتیجه وقوع یک عبادت جمعی در زمان خاص و در مکان معینی تحقق می‌یابد. در این پژوهش، مقصود از آن، نزول رحمت الهی به سبب اجتماع حاجیان در صحرای عرفات است.

امتداد زمانی- مکانی رحمت: گسترش آثار رحمتی که در روز عرفه و در عرفات نازل می‌شود به سایر مؤمنان در دیگر نقاط جهان، به گونه‌ای که غیرحاجیان نیز بتوانند از طریق اعمال عبادی روز عرفه در آن سهیم شوند.

نسخه پیش از انتشار اولیه استفاده

زمان وابسته به مکان: زمانی که هویت و فضیلت عبادی آن، مستقل از مکان نبوده، بلکه از رخداد عبادی واقع‌شده در یک مکان مقدس سرچشمه می‌گیرد و با آن پیوندی تفسیری دارد.

۲- ۵. حدود و قلمرو پژوهش

این پژوهش در چارچوب تحلیل تطبیقی روایات شیعه و اهل سنت و با تکیه بر قواعد پذیرفته‌شده اصول فقه، در پی تبیین منشأ فضیلت روز عرفه و صورت‌بندی چارچوبی مفهومی برای تفسیر نسبت میان وقوف در عرفات و فضیلت این روز است. ازاین‌رو، مقاله حاضر در مقام ارزیابی رجالی مستقل تمامی روایات یا بازنگری در مبانی اعتبارسنجی حدیث نیست، بلکه بر ارزیابی‌های معتبر و پذیرفته‌شده در هر یک از دو سنت حدیثی تکیه دارد. همچنین، هدف پژوهش استنباط حکم فقهی یا داوری نهایی درباره مسائل اختلاف افق، وحدت یا تعدد رؤیت هلال و تعیین تقویم عبادی نیست؛ بلکه صرفاً ظرفیت تبیینی مدل پیشنهادی را در تحلیل این مباحث نشان می‌دهد. ازاین‌رو، نتایج این پژوهش باید در قلمرو تحلیل روایی و تبیین مفهومی آن ارزیابی شود.

۳. یافته ها

۳-۱. تحلیل خاستگاه فضیلت روز عرفه

تحلیل تطبیقی روایات منتخب از منابع شیعه و اهل سنت ـ بر پایه معیارهای روش‌شناختی بیان‌شده در بخش پیشین ـ نشان داد که دلالت‌های مربوط به روز عرفه و وقوف در عرفات را می‌توان در سه گونه اصلی طبقه‌بندی کرد: ۱ .فضیلت زمانی مطلق (غیرعلّی)، ۲. علیت مکانی صریح، و ۳. علیت مکانی همراه با امتداد مکانی رحمت. این سه گونه دلالی، اگرچه در هر دو سنت حدیثی قابل شناسایی‌اند، از حیث فراوانی و میزان صراحت یکسان نیستند. همچنین، بررسی مجموعه روایات نشان می‌دهد که آنچه از گونه سوم به دست می‌آید، دلالت بر امتداد مکانی رحمت دارد، نه امتداد زمانی آن؛ ازاین‌رو، اثبات سرایت فضیلت به تمام اجزای زمان روز عرفه، نیازمند دلیل مستقلی است که در منابع بررسی‌شده به دست نیامد.

جدول زیر، خلاصه‌ای نظام‌مند از سه گونه دلالی استخراج‌شده، نمونه‌های شاخص، منابع، درجه اعتبار و دلالت هر یک را ارائه می‌دهد و در ادامه، هر گونه به تفصیل تحلیل خواهد شد.

جدول۱: گونه شناسی دلالی روایات فضیلت عرفه در منابع فریقین

گونه دلالی	مضمون اصلی	نمونه روایت	منبع و ارجاع	درجه اعتبار

نسخه پیش از انتشار اولیه است

گونه نخست: فضیلت زمانی مطلق	گزارش اصل فضیلت روز عرفه، بدون تصریح به منشأ مکانی یا عبادی آن	روایت برتری دعای روز عرفه	سنن ترمذی، مصباح المتهجد	ج (استشهادی)
		تأکید بر برتری دعای روز عرفه	مصباح المتهجد	ج (استشهادی)
		روایت استجابت دعا در روز عرفه	اقبال الأعمال	ج (استشهادی)
		روایت کفاره بودن روزه عرفه	من لا یحضره الفقیه	ب (متوسط)
گونه دوم: علیت مکانی صریح	پیوند صریح فضیلت روز عرفه با حضور حاجیان در عرفات (اهل الموقف) و نزول رحمت بر آنان	روایت مباهات الهی	صحیح مسلم	الف(بر مبنای اهل سنت)
		روایت مغفرت گناهان نابخشوده سایر ایام در روز عرفه	الکافی، تهذیب الأحکام	ب (متوسط)
گونه سوم: علیت زمانی-مکانی همراه با امتداد مکانی رحمت	پذیرش علیت مکانی، اما نشان دادن اینکه رحمت نازل‌شده در عرفات به حاضران در آن محدود نمی‌ماند و به سایر مؤمنان نیز امتداد می‌یابد	روایت ثواب زیارت قبر امام حسین(ع) در روز عرفه	ثواب الاعمال، تهذیب الأحکام	ب (متوسط)
		روایت توجه خداوند به زائران قبر امام حسین(ع) در روز عرفه قبل از توجه به اهل عرفات	بحار الأنوار، تهذیب الأحکام	ب (متوسط)

الف. گونه نخست: فضیلت زمانی مطلق

نخستین گونه دلالی، روایاتی را دربر می‌گیرد که فضیلت روز عرفه را بدون تصریح به منشأ آن بیان می‌کنند. این دسته، اصل وجود فضیلت را گزارش می‌دهند، اما درباره علت یا منشأ این فضیلت سکوت دارند.

در منابع شیعه، تأکید بر برتری دعای روز عرفه در مصباح المتهجد(طوسی، ۱٤۱۱ق، ص۲٦۹) با درجه اعتبار ج(استشهادی)، روایت استجابت دعا در روز عرفه در إقبال الأعمال (ابن‌طاووس، ۲۰۰۱، ج۱، ص۳۳٦) با درجه اعتبار ج، و روایت کفاره بودن روزه عرفه در من لایحضره الفقیه (صدوق، ۱٤۱۳ق، ج۲، ص۸۷) با درجه اعتبار ب(متوسط)، از مهم‌ترین شواهد این گونه به شمار می‌آیند. در منابع اهل سنت نیز روایت «خیر الدعاء دعاء یوم عرفة» در سنن ترمذی(الترمذی، ۱٤۰۳ق، ج۵، ص۲۳۱) همین الگوی دلالی را نمایندگی می‌کند.

وجه مشترک این روایات آن است که تنها بر اصل فضیلت روز عرفه دلالت دارند و درباره منشأ یا سبب این فضیلت سخنی به میان نمی‌آورند؛ ازاین‌رو، به تنهایی برای تبیین منشأ فضیلت عرفه کفایت نمی‌کنند.

نسخه پیش از انتشار ارائه‌شده برای داوری

ب. گونه دوم: علیت مکانی صریح

دومین گونه دلالی، روایاتی را شامل می‌شود که منشأ فضیلت روز عرفه را به‌صراحت به حضور حاجیان در عرفات پیوند می‌دهند. در این دسته، موضوع اصلی نه صرف روز عرفه، بلکه «اهل الموقف» و نزول رحمت الهی بر آنان است.

در منابع اهل سنّت، مهم‌ترین شاهد این گونه، روایت صحیح مسلم با درجه اعتبار الف است که می‌فرماید:«ما من یوم أکثر من أن یعتق الله فیه عبداً من النار من یوم عرفة، وإنه لیدنو ثم یباهی بهم الملائکة(مسلم، ١٤١٥ق، ج٤، ص١٠٧)؛ هیچ روزی نیست که خداوند در آن، بنده‌ای را از آتش (دوزخ) آزاد کند، بیشتر از روز عرفه و به‌درستی که او (خداوند) نزدیک می‌شود، سپس به آنان (حاجیان) بر فرشتگان مباهات می‌کند». در این روایت، ضمیر «بِهِمْ» به حاضران در عرفات بازمی‌گردد که موضوع مباهات الهی هستند لذا ساختار روایت نشان می‌دهد که مباهات الهی ناظر به حاضران در عرفات است و همین امر، منشأ فضیلت این روز معرفی می‌شود.

در منابع شیعه نیز روایت امام صادق(ع) که در الکافی و تهذیب الأحکام نقل شده است، همین جهت‌گیری را تأیید می‌کند: «مَنْ لَمْ یُغْفَرْ لَهُ فِی شَهْرِ رَمَضَانَ لَمْ یُغْفَرْ لَهُ إِلَی قَابِلٍ إِلَّا أَنْ یَشْهَدَ عَرَفَةَ»(کلینی، ١٤٢٩ق، ج٧، ص٣٨٠؛ طوسی، ١٤٠٧ق، ص١٩٢). تعبیر «الا ان یشهد عرفة» به حضور در عرفات دلالت دارد و نشان می‌دهد که بهره‌مندی از این رحمت، با تحقق وقوف در این مکان پیوند یافته است. تحلیل دلالت این روایت بر علیت مکانی، از دو حیث قابل بررسی است. از حیث ادبی، تعبیر «إِلَّا أَنْ یَشْهَدَ عَرَفَةَ» حاوی نکته‌ای ظریف است که آن را از دلالت صرف بر فضیلت زمانی متمایز می‌سازد. اگر مراد روایت، صرفاً درک زمان عرفه بود، این امر برای همه‌ی مسلمانان در سراسر جهان با فرا رسیدن نهم ذیحجه به طور طبیعی حاصل می‌شد و نیازی به استثنا کردن نداشت. در آن صورت، تعبیر مناسب‌تر «حَتّی» بود که غایت زمانی را می‌رساند و با درک طبیعی زمان سازگار است؛ چنان‌که گفته می‌شد: «لَمْ یُغْفَرْ لَهُ... حَتّی یَأْتِیَ عَرَفَةُ». اما روایت از «إِلّا» استفاده کرده است که اداة استثنا بوده و بر یک شرط خاص و دشوار دلالت دارد. «إِلّا» در اینجا نشان می‌دهد که این رحمت، مشروط به یک اقدام اختیاری است: حضور در مکان عرفات که نیازمند سفر، تحمل مشقت و اقدامی عملی است که همه‌ی مسلمانان از آن برخوردار نیستند؛ در حالی که درک زمان عرفه، امری همگانی و غیراختیاری است. بنابراین، تعبیر «إِلّا» دلالت بر آن دارد که رحمت ویژه‌ی مورد اشاره، نه به صرف درک زمان، بلکه به حضور در مکان عرفات گره خورده است. اما حیثیت دوم قرینه سیاقی است؛ زمانی که این روایت در کنار دیگر روایات مرتبط قرار می گیرد مانند روایت «مباهات الهی» در صحیح مسلم (مسلم، ١٤١٥ق، ج٤، ص١٠٧) که توضیح آن گذشت.

نسخه پیش از انتشار آزمایشی

بر این اساس، گونه دوم در هر دو سنت حدیثی با پشتوانه روایات معتبر قابل اثبات است و دلالت دارد که منشأ نخستین فضیلت روز عرفه، اجتماع عبادی حاجیان در عرفات است.

ج. گونه سوم: علیت زمانی- مکانی همراه با امتداد مکانی رحمت

گونه سوم، افزون بر پذیرش علیت زمانی- مکانی، نشان می‌دهد که رحمت نازل‌شده در عرفات به حاضران در آن مکان محدود نمی‌ماند؛ بلکه دیگر مؤمنان نیز می‌توانند از آثار آن بهره‌مند شوند. ازاین‌رو، آنچه از این دسته روایات به دست می‌آید، دلالت بر امتداد مکانی رحمت است، نه استقلال زمانی فضیلت.

بررسی برخی روایات شیعی نشان می‌دهد که در روز عرفه، رحمت الهی می‌تواند در بیش از یک مکان مقدس تجلی یابد. به عنوان نمونه، در روایات متعدد برای زیارت امام حسین (ع) در روز عرفه، پاداشی عظیم در نظر گرفته شده است. در روایتی که بشیر دهان از امام صادق (ع) نقل کرده است، راوی می‌گوید: گاهی حج از من فوت می‌شود و روز عرفه را در کنار قبر امام حسین (ع) می‌گذرانم). امام (ع) در پاسخ، ضمن تأیید این عمل، می‌فرماید: إن المؤمن إذا أتى قبر الحسين (ع) يوم عرفة و اغتسل بالفرات ثم توجه إليه، كتب الله عزوجل له بكل خطوة حجة بمناسكها؛ به‌درستی که مؤمن وقتی روز عرفه به قبر حسین (ع) بیاید و در فرات غسل کند و سپس به سوی او روی آورد، خداوند عزوجل برای هر گام او ثواب یک حج با تمام مناسکش می‌نویسد (صدوق، ١٤٠٦ق، ص٩٠ و طوسی، ١۴٠٧ق، ج۶، ص۵٠)

در روایت دیگری نیز از امام صادق(ع) منقول است که خداوند متعال پیش از نظر به اهل عرفات، به زائران قبر امام حسین(ع) نظر می‌کند، حاجات آنان را برمی‌آورد و سپس به اهل عرفات روی می‌آورد (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج۹۸، ص۸۵؛ طوسی، ١٤٠٧ق، ج٦، ص۵٠).

به قرینه روایاتی که در گونه دوم(علیت مکانی صریح) گذشت؛ دلالت این روایات آن است که نزول رحمت در روز عرفه، منحصر در یک نقطه جغرافیایی نیست و امکان تجلی آن در کانون‌های مقدس دیگر نیز وجود دارد. بر این اساس، اصل «امتداد مکانی رحمت» تقویت می‌شود؛ یعنی رحمتی که منشأ آن وقوف در عرفات است، می‌تواند دامنه‌ای فراتر از همان مکان پیدا کند.

البته تقدم نظر الهی به زائران امام حسین(ع) بر اهل عرفات، در این پژوهش به معنای تقدم رتبی و بیان منزلت ویژه آنان تفسیر شده است، نه تقدم زمانی. بنابراین، این روایت با این فرض که عرفات کانون اصلی نزول رحمت در روز عرفه است، تعارضی ندارد، بلکه نشان می‌دهد که در این روز، کانون‌های دیگری نیز برای تجلی رحمت الهی وجود دارد.

نسخه پیش از انتشار اولیه

٤. تحلیل و بررسی

۴-۱. تحلیل الگوی «علیت زمانی - مکانی و امتداد مکانی رحمت»

بر پایه تحلیل گونه‌های دلالی استخراج‌شده از روایات ـ به‌ویژه روایات دسته دوم که بر رابطه علّی میان وقوف عرفات و فضیلت روز عرفه دلالت دارند ـ می‌توان چارچوبی مفهومی برای تبیین منشأ فضیلت این روز پیشنهاد کرد. این مدل که در پژوهش حاضر با عنوان «علیت زمانی- مکانی و امتداد مکانی رحمت» صورت‌بندی شده است، درصدد تبیین چگونگی تبدیل یک رخداد زمانی مکانی ـ یعنی اجتماع حاجیان در صحرای عرفات ـ به منشأ پیدایش فضیلتی است که آثار آن فراتر از محدوده عرفات، سایر مؤمنان را نیز دربر می‌گیرد.

مرحله نخست، «علیت زمانی-مکانی» است. مطابق این مرحله، وقوف در عرفات صرفاً یکی از مناسک حج نیست، بلکه رخدادی عبادی و جمعی است که زمینه نزول رحمت ویژه الهی را فراهم می‌آورد. دو روایت محوری که در بخش یافته‌ها بررسی شد ـ یعنی روایت «مباهات الهی» در صحیح مسلم (مسلم، ١٤١٥ق، ج٤، ص١٠٧) و روایت «مَنْ لَمْ يُغْفَرْ لَهُ... إِلَّا أَنْ يَشْهَدَ عَرَفَةَ» در منابع اولیه شیعه(کلینی، ١٤٢٩ق، ج٧، ص٣٨٠؛ طوسی، ١٤٠٧ق، ص١٩٢) ـ هر دو نشان می‌دهند که مخاطب نخستین این رحمت، «اهل الموقف» هستند. ازاین‌رو، بر اساس این دسته از روایات، عرفات را می‌توان کانون آغازین نزول رحمت الهی دانست.

مرحله دوم، «امتداد مکانی رحمت» است. مطابق این مرحله، رحمتی که در پی اجتماع حاجیان در عرفات تحقق می‌یابد، به حاضران در آن سرزمین محدود نمی‌ماند؛ بلکه آثار آن به دیگر مؤمنانی که در سایر نقاط جهان در روز عرفه به دعا، روزه، استغفار و دیگر اعمال عبادی می‌پردازند نیز سرایت می‌کند. در نتیجه، بهره‌مندی غیرحاجیان از فضیلت عرفه، نه بر پایه استقلال ذاتی این روز، بلکه در پرتو امتداد رحمتی تفسیر می‌شود که منشأ آن به روز عرفه در عرفات بر می گردد.

از لوازم منطقی این الگو آن است که تحقق رحمتِ ویژه عرفه وابسته به تحقق وقوف در عرفات است. بر این اساس، اگر ـ به فرض محال ـ عرفات در روز عرفه از وقوف حاجیان خالی بماند، رحمت ویژه‌ای که نصوص آن را بر وقوف مترتب ساخته‌اند، تحقق نخواهد یافت؛ و چون بر اساس چارچوب پیشنهادی، بهره‌مندی دیگر مؤمنان نیز امتداد همان رحمت است، با فقدان منشأ، امتداد آن نیز منتفی خواهد بود. بنابراین، عرفات صرفاً محل نزول رحمت برای حاضران نیست، بلکه کانون تولید رحمتی است که آثار آن سراسر امت اسلامی را دربرمی‌گیرد.

نسخه پیش از انتشار اولیه

بر این اساس، چارچوب پیشنهادی میان دو دسته از روایات جمع عرفی برقرار می‌کند؛ از یک سو، روایاتی که فضیلت روز عرفه را به صورت مطلق گزارش کرده‌اند و از سوی دیگر، روایاتی که منشأ این فضیلت را به حضور حاجیان در عرفات پیوند می‌دهند. حاصل این جمع آن است که فضیلت عرفه، اگرچه همه مسلمانان را دربرمی‌گیرد، منشأ آن بر اساس نصوص علّی، رخداد عبادی وقوف در عرفات است ، نه ویژگی مستقل خود زمان.

٤-٢. شواهد تکمیلی بر عرضی بودن قداست عرفات

در منابع تفسیری و روایی فریقین، وجوه متعددی برای نام‌گذاری «عرفات» ذکر شده است که هر یک بر یک رخداد تاریخی دلالت دارد و می‌تواند شاهدی باشد بر اینکه فضیلت و قداست عرفات، امری ذاتی برای آن مکان نبوده، بلکه عرضی و ناشی از رخدادهایی است که در آن مکان به وقوع پیوسته است.

برخی مفسران بر این باورند که عرفات به این دلیل نامیده شده که حضرت آدم و حوا (ع) پس از هبوط به زمین، در آن مکان به یکدیگر رسیده و یکدیگر را شناختند (طبرسی، ۱۴۰۸ق، ج۲، ص۵۲۶). وجه دیگری که در روایات شیعه نیز نقل شده، آن است که حضرت آدم (ع) در این مکان به گناه خود اعتراف کرد (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج96، ص30). سوم، بر اساس روایتی که از امام باقر و امام صادق (ع) نقل شده است، جبرئیل در روز عرفه نزد حضرت ابراهیم (ع) آمد و به او گفت: «به گناه خود اعتراف کن و مناسک حج را بشناس» و از این رو آن سرزمین «عرفات» نامیده شد (صدوق، ۱۳۸۵ش، ج۲، ص۴۳۶؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۴، ص۲۰۷). چهارم، برخی گفته‌اند که ابراهیم (ع) در این مکان، اوصاف و نشانه‌های عرفات را که پیش‌تر به او وحی شده بود، شناخت (طبرسی، ۱۴۰۸ق، ج۲، ص۵۳۵).

این وجوه نام‌گذاری، همگی بر یک نکته تأکید دارند: قداست و شرافت عرفات، نه از ذات آن مکان، بلکه از رخدادهای عبادی و تاریخی‌ای سرچشمه می‌گیرد که در آن به وقوع پیوسته است. این امر مؤید آن است که مکان به خودی خود تقدس ندارد، بلکه «ظرف» تحقق رخدادهای مقدس است. بر این اساس، فضیلت روز عرفه نیز می‌تواند به عنوان امری عرضی و ناشی از وقوع رخداد وقوف در آن مکان، قابل تبیین باشد.

۴-۳. بررسی دیدگاه زمان‌محوری صرف

در برابر مدل «علیت زمانی- مکانی و امتداد مکانی رحمت»، می‌توان دیدگاهی را بازشناخت که فضیلت عرفه را قائم به خود زمان می‌داند. مهم‌ترین مستندات این دیدگاه در دو دسته قابل طبقه‌بندی است.

نسخه پیش از انتشار اداره پژوهش

دسته نخست، روایاتی هستند که فضیلت روز عرفه را بدون اشاره به اجتماع عرفات یا «اهل الموقف» بیان می‌کنند. از مشهورترین این روایات، حدیث «خیر الدعاء دعاء یوم عرفة» است (الترمذی، ۱۴۰۳ق، ج۵، ص۲۳۱). در این روایت، بر برتری دعای روز عرفه تأکید شده، بی‌آنکه منشأ این فضیلت یا ارتباط آن با وقوف عرفات تبیین شود. ازاین‌رو، ظاهر ابتدایی این دسته از روایات می‌تواند مؤید این برداشت باشد که فضیلت عرفه به خود روز تعلق دارد.

دسته دوم، بر اصل شناخته‌شده استقلال عبادات زمانی استوار است. مطابق این اصل، زمان‌های مقدسی همچون ماه رمضان، شب قدر یا روز عرفه، فی‌نفسه دارای احکام و فضایل خاص‌اند، مگر آنکه دلیل معتبری وابستگی آن‌ها را به عامل دیگری اثبات کند. بنابراین، بر اساس این مبنا، اثبات وابستگی فضیلت عرفه به عرفات نیازمند دلیل خاص خواهد بود.

قواعد پذیرفته‌شده اصول فقه در هر دو مذهب، اقتضا می‌کند روایات علّی بر روایات مطلق مقدم شوند(نک: شیخ انصاری،۱۴۲۸ق، ج۱، ص۲۵۹). بدین معنا که اگر گروهی از روایات صرفاً از فضیلت روز عرفه سخن بگویند و گروهی دیگر منشأ این فضیلت را به رخداد مشخصی نسبت دهند، روایات دسته دوم در مقام تفسیر و تقیید دسته نخست قرار می‌گیرند. ازاین‌رو، روایاتی مانند حدیث «مباهات الهی» در صحیح مسلم (مسلم، ۱۴۱۵ق، ج۴، ص۱۰۷) و روایت امام صادق (ع) در الکافی (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج۷، ص۳۸۰؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ص۱۹۲) که فضیلت عرفه را به حضور در عرفات مرتبط می‌سازند، می‌توانند در تبیین روایات مطلق نقش تفسیری ایفا کنند.

همچنین، اصل استقلال عبادات زمانی، وقتی جریان دارد که نص خاصی برخلاف آن وجود نداشته باشد؛ حال آنکه در مسئله عرفه، مجموعه‌ای از روایات معتبر، ارتباط فضیلت این روز را با اجتماع عرفات نشان می‌دهد. بنابراین، بر پایه قواعد اصولی (صدر، ۱۴۲۰ق، ج۲، ص۳۱۵؛ شوکانی، ۱۴۱۹ق، ج۳، ص۲۲۱)، می‌توان این روایات را مفسر اطلاقات دانست.

بر همین اساس، پذیرش «امتداد مکانی رحمت» به معنای نفی نقش زمان نیست، بلکه زمان عرفه ظرف تحقق رحمتی است که منشأ آن رخداد عرفات است. بنابراین، بر اساس داده‌های این پژوهش، می‌توان گفت مدل «علیت مکانی و امتداد مکانی رحمت» نسبت به تفسیر زمان‌محور، توان بیشتری در جمع میان مجموعه روایات مطلق و علّی دارد.

۴-۴. نسبت چارچوب پیشنهادی با دیدگاه‌های فقهی موجود

الگوی «علیت زمانی- مکانی و امتداد مکانی رحمت» را می‌توان تلاشی برای جمع میان دو رویکرد رایج در تحلیل فضیلت روز عرفه دانست؛ یعنی دیدگاه زمان‌محور و دیدگاه مکان‌محور افراطی. هر یک از این دو رویکرد بر بخشی از داده‌های روایی یا مبانی فقهی تکیه دارند، اما به‌تنهایی قادر به تبیین همه ابعاد مسئله نیستند.

نسخه پیش از انتشار ارزیابی نشده

چالش اصلی دیدگاه زمان‌محور آن است که جایگاه برجسته «اهل الموقف» در روایات معتبر را به‌خوبی توضیح نمی‌دهد. اگر فضیلت عرفه کاملاً مستقل از عرفات باشد، تأکید روایاتی همچون حدیث مباهات الهی بر اجتماع حاجیان در عرفات (مسلم، ١٤١٥ق، ج٤، ص١٠٧) نیازمند تبیین خواهد بود. چارچوب پیشنهادی این پژوهش با قرار دادن عرفات در جایگاه منشأ نزول رحمت، این تأکید روایی را قابل تفسیر می‌سازد.

در مقابل، دیدگاه مکان‌محور صرف نیز در تبیین عمومیت اعمال عبادی روز عرفه برای غیرحاجیان با دشواری روبه‌رو است. توصیه گسترده منابع روایی و فقهی به دعا، روزه و استغفار در روز عرفه برای همه مسلمانان، نشان می‌دهد که آثار این روز منحصر به حاضران عرفات نیست. مفهوم «امتداد مکانی رحمت» این مسئله را تبیین می‌کند؛ بدین معنا که هرچند منشأ رحمت عرفات است، آثار آن به سایر مؤمنان نیز گسترش می‌یابد.

از این منظر، چارچوب پیشنهادی میان منشأ فضیلت و دامنه بهره‌مندی از آن تفکیک می‌کند؛ منشأ فضیلت، عرفات است، اما دامنه بهره‌مندی، همه مؤمنانی را که در روز عرفه به اعمال عبادی می‌پردازند، دربرمی‌گیرد. بدین ترتیب، این مدل با الگوی دوم روایات از حیث منشأ فضیلت و با الگوی سوم از حیث گستره آثار آن هماهنگ است.

این برداشت با برخی تحلیل‌های معاصر درباره کارکرد مکان‌های مقدس نیز هم‌خوانی دارد. چنان‌که کمالی (٢٠١٥، ص٩٢) یادآور شده است، آثار معنوی مکان‌های مقدس می‌تواند فراتر از محدوده جغرافیایی آن‌ها، کل امت اسلامی را دربرگیرد. همچنین، در منابع معتبر شیعه روایت شده است: «فِي طِينِ قَبْرِ الْحُسَيْنِ (ع) الشِّفَاءُ مِنْ كُلِّ دَاءٍ وَهُوَ الدَّوَاءُ الْأَكْبَرُ» (ابن‌قولویه، ١٣٥٦ش، ص٢٧٥). این روایت نشان می‌دهد که آثار قداست می‌تواند از منشأ اولیه خود به حوزه‌ای گسترده‌تر سرایت کند. بر این اساس در سنت اسلامی، تقدس و برکت یک کانون مرکزی، می‌تواند به پیرامون‌های مرتبط با آن امتداد یابد؛ همان‌گونه که تقدس پیکر مطهر امام حسین (ع) به خاک کربلا و سپس به اشیاء ساخته‌شده از آن خاک سرایت می‌کند و اثر خود را در مکان‌های دور حفظ می‌نماید. فقهای امامیه نیز احکام ویژه‌ای برای تربت حسینی بیان کرده‌اند (طباطبایی یزدی، ١٤١٧ق، ج١، ص١٨٩).

ازاین‌رو، الگوی«علیت زمانی-مکانی و امتداد مکانی رحمت» را می‌توان نمونه‌ای از تبیین روایی سازوکار سرایت آثار یک مکان مقدس دانست؛ با این تفاوت که در مسئله عرفه، این سرایت به معنای نفی علیت مکانی نیست، بلکه نشان‌دهنده گسترش آثار رحمتی است که منشأ آن وقوف در عرفات است.

۴-۵. پیامدهای فقهی الگوی منتخب

نسخه پیش از انتشار اولیه و ویراسته

الگوی «علیت زمانی-مکانی و امتداد مکانی رحمت» که بر پایه تحلیل تطبیقی روایات شیعه و اهل سنت در بخش‌های پیشین صورت‌بندی شد، افزون بر تبیین منشأ فضیلت روز عرفه، ظرفیت آن را دارد که برخی مسائل فقهی معاصر، به‌ویژه مسئله تعیین روز عرفه و عید قربان، را در چارچوبی متفاوت از منازعات صرفاً مبتنی بر رؤیت هلال بازخوانی کند. البته این پژوهش در مقام استنباط حکم فقهی یا ترجیح نهایی یک دیدگاه فقهی نیست، بلکه می‌کوشد نشان دهد اگر چارچوب پیشنهادی پذیرفته شود، چه نتایجی در تحلیل این مسئله قابل تصور خواهد بود.

بر اساس این الگو، روز عرفه صرفاً یک مقطع زمانی مستقل نیست، بلکه هویت عبادی خود را از واقعه وقوف در عرفات اخذ می‌کند. به بیان دیگر، زمان عرفه در پرتو رخدادی مکانی معنا می‌یابد؛ هرچند آثار و برکات آن، مطابق الگوی «امتداد مکانی رحمت»، منحصر به حاضران در عرفات باقی نمی‌ماند و سایر مؤمنان نیز می‌توانند از آن بهره‌مند شوند. تبیین این مدعا بر سه گام استدلالی استوار است:

الف. بازتعریف موضوع حکم: در نخستین گام، موضوع «یوم عرفه» از منظری مفهومی بازخوانی می‌شود. بر اساس تحلیل ارائه‌شده در بخش یافته‌ها، به‌ویژه الگوهای دوم و سوم، روز عرفه در نصوص دینی صرفاً به عنوان «نهم ذی‌الحجه» معرفی نشده، بلکه روزی است که فضیلت آن از اجتماع عبادی عرفات سرچشمه می‌گیرد. روایات مباهات الهی نیز مخاطب نخستین این رحمت را «اهل الموقف» معرفی می‌کنند(مسلم، ۱٤۱۵ق، ج٤، ص۱۰۷). ازاین‌رو، عرفه را می‌توان در شمار «زمان‌های وابسته به مکان» قرار داد؛ یعنی زمانی که هویت عبادی آن در پیوند با یک واقعه مکانی معنا پیدا می‌کند. البته این وابستگی به معنای انحصار فضیلت در همان مکان نیست؛ زیرا مطابق مدل «امتداد مکانی رحمت»، آثار آن پس از تحقق، سایر مؤمنان را نیز دربرمی‌گیرد.

ب. تعیین زمان تحقق موضوع: اگر منشأ فضیلت عرفه، واقعه وقوف در عرفات باشد، تحقق خارجی این فضیلت نیز هم‌زمان با وقوع همان واقعه خواهد بود. از آنجا که وقوف تنها در صحرای عرفات تحقق می‌یابد، زمان تحقق آن نیز بر اساس تقویم همان منطقه تعیین می‌شود. بنابراین، حتی با پذیرش این نکته که رحمت نازل‌شده در عرفات به دیگر مسلمانان نیز امتداد می‌یابد، منشأ تحقق این رحمت همچنان همان اجتماع حجاج در عرفات باقی می‌ماند و زمان آن تابع وقوع این مناسک است.

ج. تحلیل نسبت با قاعده رؤیت هلال: در گام سوم، نسبت این تحلیل با قواعد مشهور فقهی بررسی می‌شود. روایاتی مانند «صوموا لرؤیته و أفطروا لرؤیته» (طوسی، ۱٤۰۷ق، ج٤، ص۱۵۹)، ناظر به عباداتی هستند که موضوع آن‌ها صرفاً زمان است؛ مانند آغاز و پایان ماه رمضان. اما اگر بر اساس تحلیل روایی این پژوهش، موضوع «یوم عرفه» خود

نسخه پیش از انتشار آزمایشی

وابسته به تحقق یک واقعه مکانی باشد، آنگاه موضوع این مورد با موضوع روایات رؤیت هلال یکسان نخواهد بود. در نتیجه، بر پایه چارچوب پیشنهادی، می‌توان گفت نصوص علّی مرتبط با عرفات، زمینه بازخوانی قلمرو اجرای قاعده رؤیت هلال را در خصوص روز عرفه فراهم می‌کنند. بدین‌ترتیب، سخن از تقویم مکه نه صرفاً بر پایه مصالح اجرایی یا وحدت تقویم، بلکه بر اساس تحلیل ماهیت موضوع «یوم عرفه» و سپس تسری ان نسبت به روز عید قربان که ناشی از تجمع حجاج در مکانی به نام مزدلفه و نیز منی است، قابل طرح خواهد بود.

البته این نتیجه تنها ناظر به روز عرفه، شب عید قربان در مزدلفه و عید قربان و البته سایر مناسک حج مترتب بر عید قربان است؛ زیرا در این موارد، موضوع شرعی با رخدادی مکانی در مناسک حج پیوند خورده است هر چند این تحلیل به سایر عبادات زمانی، مانند روزه ماه رمضان یا دیگر ماه‌های قمری، قابل تعمیم نیست؛ مگر آنکه برای آن‌ها نیز دلیل مستقلی اقامه شود.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف تبیین نسبت میان اجتماع عرفات و فضیلت زمانی روز عرفه، به تحلیل تطبیقی روایات معتبر شیعه و اهل سنت پرداخت و کوشید منشأ فضیلت این روز را بر پایه دلالت‌های نصوص دینی بازخوانی کند. مسئله اصلی پژوهش آن بود که آیا فضیلت روز عرفه امری مستقل از واقعه حج و صرفاً وابسته به زمان است یا آنکه در پیوندی علّی با اجتماع حجاج در عرفات تحقق می‌یابد و سپس آثار آن به سایر مؤمنان نیز گسترش پیدا می‌کند.

تحلیل روایات نشان داد که دلالت‌های مربوط به عرفه را می‌توان در سه الگوی متمایز سامان داد: روایاتی که تنها از فضیلت روز عرفه سخن می‌گویند و منشأ آن را بیان نمی‌کنند؛ روایاتی که فضیلت عرفه را به‌صراحت به حضور «اهل الموقف» و اجتماع حجاج در عرفات نسبت می‌دهند؛ و در نهایت، روایاتی که امکان بهره‌مندی سایر مؤمنان از رحمت نازل‌شده در عرفات را نشان می‌دهند. بر پایه قواعد پذیرفته‌شده اصول فقه درباره تقدیم روایت مقیَّد و علّی بر روایت مطلق (صدر، ۱۴۲۰ق، ج۲، ص۳۱۵؛ الشوکانی، ۱۴۱۹ق، ج۳، ص۲۲۱)، الگوی دوم نقش تبیین‌کننده الگوی نخست را بر عهده می‌گیرد و منشأ فضیلت عرفه را در پیوند با واقعه عرفات آشکار می‌سازد.

بر اساس این تحلیل، مدل «علیت زمانی- مکانی و امتداد مکانی رحمت» صورت‌بندی شد. مطابق این چارچوب، عرفات کانون نخستین نزول رحمت ویژه الهی است و فضیلت روز عرفه از این رخداد مکانی سرچشمه می‌گیرد؛ اما این رحمت به حاضران در عرفات محدود نمی‌ماند و دیگر مؤمنان نیز می‌توانند با اعمال عبادی خود در روز عرفه از آن بهره‌مند شوند.

نسخه پیش از انتشار ۱۴۰۴/۱۲/۱۵

بدین ترتیب، عرفه را می‌توان نمونه‌ای از «زمان وابسته به مکان» دانست؛ یعنی زمانی که هویت و شرافت عبادی آن در پرتو رخدادی مکانی معنا می‌یابد، نه آنکه مستقل از آن باشد.

از رهگذر این صورت‌بندی، مقاله حاضر سه دستاورد اصلی ارائه می‌کند. نخست، بحث فضیلت عرفه را از سطح گزارش روایات و بیان اعمال عبادی به سطح یک چارچوب نظری درباره نسبت میان مکان مقدس و زمان مقدس ارتقا می‌دهد. دوم، برای دیدگاه قائل به پیوند روز عرفه با تقویم مناسک حج، پشتوانه‌ای مبتنی بر تحلیل روایی فراهم می‌آورد؛ پشتوانه‌ای که فراتر از استناد صرف به مصالح اجرایی یا قواعد عمومی رؤیت هلال است. سوم، با ارائه روشی روشن در انتخاب، طبقه‌بندی و تحلیل تطبیقی روایات دو مذهب، الگویی روش‌شناختی برای مطالعات تطبیقی حدیثی عرضه می‌کند.

البته نتایج این پژوهش باید در چارچوب قلمرو آن ارزیابی شود. این تحقیق مدعی استقصای همه روایات مربوط به عرفه نیست و بر روایات شاخص و اثرگذار در شکل‌گیری الگوهای دلالی تمرکز داشته است. همچنین مباحث اصولی تنها در حدی بررسی شده‌اند که برای تبیین مدل مفهومی ضرورت داشته است؛ ازاین‌رو، پژوهش حاضر در مقام استنباط حکم فقهی یا داوری نهایی درباره اختلاف افق و تعیین تقویم عبادی نیست، بلکه ظرفیت تبیینی نصوص روایی را برای فهم این مسئله نشان می‌دهد. افزون بر این، هرچند مفهوم «امتداد مکانی رحمت» از مجموعه دلالت‌های روایات قابل استنباط است، روایت مستقلی که این معنا را به صورت صریح بیان کند، در منابع بررسی‌شده یافت نشد و این موضوع همچنان نیازمند پژوهش‌های تکمیلی است.

بر همین اساس، پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آینده، امکان تعمیم چارچوب حاضر به دیگر مناسک و مناسبت‌های عبادی که در آنها نسبت میان مکان و زمان مطرح است، بررسی شود. همچنین واکاوی دقیق‌تر مبانی اصولی این مدل، به‌ویژه در مباحث «موضوع حکم»، «وحدت موضوع» و نسبت آن با قواعد رؤیت هلال، می‌تواند پشتوانه نظری آن را استحکام بیشتری ببخشد. جست‌وجوی گسترده‌تر در منابع حدیثی کمتر شناخته‌شده شیعه و اهل سنت نیز می‌تواند در ارزیابی جامع‌تر الگوی «امتداد مکانی رحمت» مؤثر باشد.

در مجموع، این پژوهش نشان داد که فضیلت روز عرفه را می‌توان در چارچوب رابطه‌ای نظام‌مند میان مکان و زمان تفسیر کرد؛ رابطه‌ای که در آن، عرفات منشأ نزول رحمت ویژه الهی و روز عرفه ظرف تحقق و گسترش آن رحمت است. از این منظر، مدل «علیت مکانی و امتداد مکانی رحمت» می‌تواند به عنوان چارچوبی تفسیری برای فهم دوباره نصوص مربوط به عرفه و نیز بازخوانی برخی مباحث فقهی مرتبط با آن، افق‌های تازه‌ای را پیش روی پژوهش‌های حدیثی و فقهی بگشاید.

نسخه پیش از انتشار اولیه

فهرست منابع

قرآن کریم.

ابن‌طاووس، رضی‌الدین علی بن موسی. (۲۰۰۱م). إقبال الأعمال .قم: دارالکتب الإسلامیة.

ابن‌قولویه، جعفر بن محمد. (۱۳۵۶ش). کامل الزیارات .نجف: دارالمرتضویة.

اخوان‌مقدم، زهره و حبیب‌پور، زهرا. (۱۳۹۶ش). «تحلیل محتوای دعای عرفه منسوب به امام حسین علیه‌السلام .پژوهش‌نامه معارف حسینی (آیت بوستان)، شماره ۸.

بخاری، محمد بن اسماعیل. (۱۴۲۲ق). صحیح البخاری .ریاض: دار طیبة.

ترمذی، محمد بن عیسی. (۱۴۰۳ق). سنن الترمذی .بیروت: دارالفکر.

حائری، سید محمدباقر صدر. (۱۴۲۰ق). مباحث الأصول .قم: دارالبشیر.

حسینی، داوود. (۱۳۹۷). فرصت‌آفرینی حج در اندیشه امام خمینی و مقام معظم رهبری .میقات حج، (۱۰۶)، ۳۹-۶۶.

امام خمینی، روح الله. (۱۳۶۸ش). تحریر الوسیله، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

شیخ انصاری، محمد امین،(۱۴۲۸ق)، فرائد الاصول، قم: مجمع الفکر الاسلامی.

شوکانی، محمد بن علی. (۱۴۱۹ق). إرشاد الفحول إلی تحقیق الحق من علم الأصول .بیروت: دارالکتب العلمیة.

صدر، محمد باقر. (۱۴۲۰ق). مباحث الاصول. قم: دارالبشیر.

صدوق، محمد بن علی بن بابویه. (۱۴۱۳ق). من لا یحضره الفقیه .قم: دفتر انتشارات اسلامی.

صدوق، محمد بن علی بن بابویه. (1406ق). ثواب الاعمال و عقاب الاعمال. قم: دارالشریف الرضی.

صدوق، محمد بن علی بن بابویه. (۱۳۸۵ش). علل الشرایع. قم: داوری.

طباطبایی یزدی، سید محمدکاظم. (۱۴۱۷ق) .العروة الوثقی .قم: مؤسسه النشر الإسلامی.

طبرسی، فضل بن حسن. (۱۴۰۸ق). مجمع البیان فی تفسیر القرآن (ج۲). تحقیق هاشم رسولی محلاتی و فضل‌الله یزدی طباطبایی. بیروت: دارالمعرفة.

پژوهش از انتشار ناوردا

طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۷ق). تهذیب الأحکام .تهران: دارالکتب الإسلامیة.

طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۱ق). مصباح المتهجد و سلاح المتعبد .قم: مؤسسة فقه الشیعة.

عترت‌دوست، محمد. (۱۴۰۲). رابطه ساختاری و محتوایی دعای عرفه منقول از امام حسین(ع) و دعای عرفه صحیفه سجادیه .دعاپژوهی، ۳(۵)، ۱۳۷-۱۶۲.

کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۲۹ق). الکافی .قم: دارالحدیث.

مالک بن انس، ابو عبدالله. (۱٤۰٦ق). الموطا. بیروت: دار احیاء التراث العربی

مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار. بیروت: دار إحیاء التراث العربی.

محمودزاده، سید احمد. (۱۳۸۶ش). عرفان در عرفات. میقات حج، ۱۵(۶۰)، ۳۰-۲۵.

مسلم بن حجاج. (۱۴۱۵ق). صحیح مسلم. بیروت: دارالفکر.

هاشمی شاهرودی، سید محمود. (۱۳۹۱ش). موسوعة الفقه الإسلامی المقارن .قم: مؤسسه دائرةالمعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل‌بیت(ع).

یوسف قرضاوی. (۲۰۱۰م). فقه الصیام. قاهره: مکتبة وهبة.

Kamali, M. H. (2015). *Shari ah Law: An Introduction*. Oxford: Oneworld Publications.

نسخه قابل انتشار آزمایشی